Wprowadzenie 9
1. Kiedy i gdzie powstały Boże Narodzenie i Epifania – stan badań . . . 10
2. Dlaczego pojawiły się nowe święta – dotychczasowe hipotezy 13
3. Metoda, cel i układ książki 24

I. Przygotowanie do powstania nowych świąt (do początku IV wieku) . . . 27
1. Pierwsze daty narodzenia Jezusa i zasady ich ustalania 27
a) Trzy daty wiosenne z II wieku 28
b) Daty narodzenia w rachubach paschalnych III wieku 34
c) Dlaczego narodzenie Jezusa w święto Paschy? 38
d) Symbolika solarna i astronomiczna 42
e) Inny klucz obliczeń: narodzenie szóstego dnia 45
f) Czy znano datę 25 grudnia? 51
2. Pierwsze daty chrztu i objawienia Chrystusa 60
a) Bazylidiańska i kościelna: 10 i 6 stycznia 60
b) Data styczniowa w innych tradycjach gnostyckich 64
c) Dzień chrztu Jezusa w egzegezie Orygenesa 71
d) Kwestia pochodzenia daty Epifanii 6 stycznia 77
3. Rok 325 – data graniczna pojawienia się świąt narodzenia i chrztu Jezusa 80
a) Dlaczego nie istniały od początku? 80
b) Brak świąt w III wieku 83
c) Czy pojawiły się w okresie prześladowań? 87
d) Sobór Nicejski i kwestia początków Epifanii 93
e) Czy Konstantyn Wielki wprowadził Boże Narodzenie? 98

II. Najstarsze świadectwa obchodów nowych świąt 103
1. Betlejem – ojczyzna święta narodzenia Jezusa 103
a) Bazylika nad grotą Narodzenia i początki celebracji 103
b) Pierwsze świadectwo – Epifania w 335 roku 111

c) Celebracja święta w IV i V wieku 119
d) Dlaczego nazwa „Epifania"? 128
2. Rozwój Epifanii – święta narodzenia Jezusa (6 stycznia) – poza Palestyną 136
a) Pierwsze ślady w Syrii i Armenii 136
b) Pierwotna Epifania w Egipcie 144
c) Pierwsza apologia święta – Epifaniusz z Salaminy 153
d) Dlaczego palestyńska tradycja nie wystarczała? 159
3. Nowe święto Narodzenia Jezusa w Rzymie (25 grudnia) 164
a) Świadectwo z 336 roku – *Kalendarz Filokalusa* 164
b) *Natale* w Rzymie w 353 roku i obchody w Italii 175
c) Pierwsze homilie łacińskie na Boże Narodzenie 180
d) Apologia święta 25 grudnia – traktat *O przesileniach* 183
e) Recepcja wschodniej Epifanii na Zachodzie 186
4. Boże Narodzenie i Epifania – dwa święta w harmonijnym układzie . . 196
a) Kapadocja i Konstantynopol 197
b) Antiochia i Syria zachodnia 207
c) Od Epifanii do Trzech Króli – ewolucja obchodów 217
5. Proces ujednolicenia obchodów Epifanii i dostosowania do święta 25 grudnia 224
a) Oboczna tradycja w Betlejem za czasów Hieronima 225
b) Zmiany po Soborze Efeskim – pierwsze Boże Narodzenie w Egipcie 228
c) Próby ujednolicenia w Palestynie, Arabii i Armenii 230
d) Rozdzielenie Epifanii w Syrii wschodniej 233
e) Liturgiczne reformy cesarskie w Jerozolimie w VI wieku 235

III. Geneza Bożego Narodzenia i Epifanii według Ojców Kościoła 241
1. Uzasadnienia biblijne i „metoda obliczeniowa" 242
a) Data poczęcia Jana Chrzciciela – punkt wyjścia obliczeń 242
b) Zbieżności dat w życiu Chrystusa 253
c) Jan Chrzciciel i Jezus: sześć miesięcy różnicy 254
2. Argumenty „historyczne" i wersje legendarne genezy świąt 258
a) Data narodzenia Jezusa w archiwach rzymskich 258
b) Apostolskie pochodzenie świąt 263
c) Początki i dzieje obchodów w ujęciu Ananiasza z Sziraku 269

IV. Hipoteza „zastępstwa" świąt pogańskich – analiza krytyczna 273
1. Najstarsze sformułowania hipotezy 273
a) Pierwsze ślady u Tomasza z Edessy (VI wiek) 273
b) Krytyka święta 25 grudnia w apologetyce armeńskiej 276
c) Armeńska glossa w piśmie Barsalibiego – koronne świadectwo? . . 278
2. Rozwój „teorii zastępstwa" w czasach nowożytnych 283
a) Pierwsze kontestacje święta w XVI wieku 283
b) „Purytańska wojna z Bożym Narodzeniem" w XVII wieku 287
c) Współczesna hipoteza podręcznikowa (XVIII-XX wiek) 297
3. Dziesięć błędnych założeń „teorii zastępstwa" 302
(1) Kult Słońca był dominujący w Cesarstwie Rzymskim 302
(2) Boże Narodzenie powstało, by zastąpić *Natale Solis Invicti* . . . 317
(3) Przesilenie zimowe ma charakter pogański 321
(4) Mitra urodził się 25 grudnia 329
(5) Narodzenie egipskich bogów obchodzono 25 grudnia 340
(6) Boże Narodzenie jest kopią rzymskich Saturnalii 347
(7) Zastąpiono obchody narodzin bogów helleńskich i arabskich . . 353
(8) Epifania zastąpiła święto Nilu 361
(9) Egipskie przesilenie zimowe przypadało 6 stycznia 371
(10) Bizantyński opis święta Słońca jest wiarygodny 373

Aneks: Liturgiczny cykl Bożego Narodzenia i Epifanii – początki i rozwój tradycji 383
1. Kształtowanie się okresu liturgicznego obu świąt 383
a) Wigilia i „Pasterka" 383
b) Początki adwentu 388
c) Powstanie oktawy świąt 394
d) Wspomnienie Młodzianków z Betlejem 405
2. Nowe uroczystości w cyklu Bożego Narodzenia i Epifanii 408
a) Narodzenie Jana Chrzciciela 409
b) Hypapante, czyli Ofiarowanie Pańskie 411
c) Święto Zwiastowania 419

Podsumowanie 425
Kiedy i gdzie powstały Boże Narodzenie i Epifania? 425
Dlaczego powstały nowe święta? 426

Dlaczego data 25 grudnia? 427
Dlaczego data 6 stycznia? 428
Rozwój obu świąt 430
Nowe wyjaśnienie genezy świąt 431

Załączniki

Załącznik 1. Tablica paschalna Hipolita Rzymskiego i data narodzenia Jezusa 433
Załącznik 2. Grudniowe święta rzymskie w *Kalendarzu Filokalusa* . . . 439
Załącznik 3. Świadectwo *Kalendarza Filokalusa* 443

Boże Narodzenie w ikonografii (opisy załączonych ilustracji) 445

Skróty 453

Bibliografia 455
a) Źródła 455
b) Opracowania 465

Indeks osób i pojęć 483